

มนุษย์สร้างคำพูดขึ้นมา ชีตเขียนถ้อยคำลงบนแผ่นดินเหนียว ผืนหนัง ไม้ไผ่ และ
กระดองเต่า...

การค้นพบกระดาษและการพิมพ์ ทำให้หนังสือมีรูปลักษณะที่พกพาได้สะดวก
และเผยแพร่ไปในวงกว้างอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนในประวัติศาสตร์ การพิมพ์ช่วย
สถาปนาภาษาของแต่ละชาติให้มั่นคง ช่วยให้ภาษาของสามัญชนแพร่หลาย ทำให้คนอ่าน
ออกเขียนได้เพิ่มสูงขึ้น และขยายวงกว้างออกไปนอกวงผู้นำและนักบวช

และแท้จริงแล้ว การพิมพ์หนังสือคือการเปลี่ยนแปลงอย่างถึงรากถึงโคน ทั้งทาง
ความคิดและสังคม

สมเด็จพระปิยมหาราช
กับการปฏิรูปการศึกษา

รศ. วุฒิชัย มุลศิลป์

พิ ม ั ก ำ
สำนักพิมพ์
ก่อตั้ง ค.ศ. ๒๐๐๐
ลำดับที่ ๔๐๙

สมเด็จพระปรมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา

ผู้เขียน : รศ. วุฒิชัย มูลศิลป์

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, พ.ศ. ๒๕๑๖

พิมพ์ครั้งที่ ๒ : ไทยวัฒนาพานิช, พ.ศ. ๒๕๒๙

พิมพ์ครั้งที่ ๓ : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, พ.ศ. ๒๕๔๖

พิมพ์ครั้งที่ ๔ ฉบับปรับปรุงใหม่ : พิมพ์คำสำนักพิมพ์, ตุลาคม ๒๕๕๔

ISBN 978-616-500-200-4

ราคา ๒๕๐ บาท

พิมพ์โฆษณาครั้งนี้ได้รับอนุญาตจากเจ้าของลิขสิทธิ์ตามกฎหมายแล้ว

© สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ พ.ศ. ๒๕๓๗

ไม่อนุญาตให้สแกนหนังสือหรือคัดลอกเนื้อหาส่วนหนึ่งส่วนใดเพื่อการสร้างฐานข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ เว้นแต่ได้รับอนุญาตจากสำนักพิมพ์และเจ้าของลิขสิทธิ์แล้วเท่านั้น

บรรณาธิการเล่ม : ชงชัย ลิขิตพรสวรรค์

ผู้ช่วยบรรณาธิการ : สุปรีย์ ณ นคร

ออกแบบปกและรูปเล่ม : 'postgrafix

พิมพ์ที่ : บริษัทพิมพ์ดี จำกัด

เจ้าของ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา : บริษัทสภาพบุ๊คส์ จำกัด

กรรมการผู้จัดการ : วรพันธ์ โลภิตสถาพร

รองกรรมการผู้จัดการ : สุภัคชญา โลภิตสถาพร

บรรณาธิการบริหาร : ประวิทย์ สุวณิชย์

บรรณาธิการที่ปรึกษา : รศ. ประพนธ์ เรืองณรงค์

ผู้จัดการฝ่ายผลิต : ธัญภาทร์ ฟองไชย์

ผู้จัดการฝ่ายขาย : กิ่งแก้ว ลิขะไชย

ผู้จัดการฝ่ายลิขสิทธิ์ต่างประเทศ : ลินธุ์ พรสวรรค์

จัดจำหน่ายโดย : บริษัทสภาพบุ๊คส์ จำกัด

๑๘ ซอยลาดปลาเค้า ๖๓ ถนนลาดปลาเค้า แขวงอนุสาวรีย์ เขตบางเขน กรุงเทพฯ ๑๐๒๒๐

โทรศัพท์ ๐-๒๙๔๐-๓๘๕๕-๖ โทรสาร ๐-๒๙๔๐-๓๘๗๐

กองบรรณาธิการ : stpbook@yahoo.com

ฝ่ายสำนักงาน : info@satapornbooks.com

www.satapornbooks.com

หากท่านผู้อ่านพบหนังสือไม่ได้มาตรฐาน เช่น หน้ากระดาษสลับกัน หน้าขาดหาย

การเข้าเล่มไม่สมบูรณ์ สำนักพิมพ์ยินดีรับผิดชอบเปลี่ยนหนังสือใหม่ให้ท่าน

โปรดติดต่อและส่งหนังสือคืนพร้อมระบุรายละเอียดการชำรุด

ไปตามที่อยู่ด้านบน หรือ โทร. ๐-๒๙๔๐-๓๘๕๕-๖ ต่อ ๒๑, ๕๔

สำนักพิมพ์นี้เป็นสมาชิกสมาคมผู้จัดพิมพ์
และผู้จำหน่ายหนังสือแห่งประเทศไทย
แนะนำหรือจำหน่ายหนังสือเล่มนี้ให้

พืพบุบ
กรณณอบสายตา
www.greenread.com

อ่านได้บน

คำนิยม ในการตีพิมพ์ครั้งแรก

ข้าพเจ้ามีความยินดีที่จะเขียน คำนิยม นี้ให้คุณวุฒิชัย มูลศิลป์ เพื่อนำลงในหนังสือ การปฏิรูปการศึกษาในทศวรรษที่ ๕ ในการตีพิมพ์เผยแพร่ในหมู่นักศึกษา ผู้สนใจ ในจุดเริ่มต้นความเจริญก้าวหน้าทางการศึกษาแผนใหม่ของประเทศไทย

หนังสือนี้ คุณวุฒิชัย มูลศิลป์ ได้ปรับปรุงมาจากวิทยานิพนธ์เรื่อง นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นวิทยานิพนธ์ที่เสนอต่อวิทยาลัยวิชาการศึกษา เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาในหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต เมื่อ ๙ ธันวาคม ๒๕๑๒ คือเมื่อ ๔ ปีมาแล้ว ตัวเลขและข้อมูลใดที่ละเอียดเกินไปในวิทยานิพนธ์นั้นก็ตัดออกและเขียนเสียใหม่เพื่อให้รัดกุมกะทัดรัด แล้วจึงส่งตีพิมพ์เสนอแต่ท่านผู้อ่านทั้งหลายดังที่ปรากฏในหนังสือนี้

คุณวุฒิชัย มูลศิลป์ เป็นนิสิตปริญญาโทในวิชาประวัติศาสตร์ไทยคนแรกของวิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร ที่ได้เข้าศึกษาและทำวิทยานิพนธ์ในเนื้อเรื่องประวัติศาสตร์ไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ ทั้ง ๆ ที่มีนิสิตปริญญาโทในวิชาประวัติศาสตร์ไทยก่อนหน้านี้ ๕ - ๖ รุ่น แต่เมื่อถึงคราวทำวิทยานิพนธ์กลับเลือกทำในวิชาการศึกษาเสีย โดยไม่มั่นใจว่าจะทำวิทยานิพนธ์ในวิชาประวัติศาสตร์ได้สำเร็จ การที่คุณวุฒิชัย มูลศิลป์ กล้าเสี่ยงทำวิทยานิพนธ์ในวิชาประวัติศาสตร์ไทยในครั้งนั้น และได้ทำสำเร็จตามอย่างคุณทรงศรี อาจอรุณแห่งคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จึงนับว่าเป็นผู้บุกเบิกคนหนึ่ง ที่ให้นิสิตปริญญาโทรุ่นต่อ ๆ มา กล้าเสี่ยงกล้าค้นคว้าตามอย่างบ้าง ก็ทำได้สำเร็จอีกหลายคน โดยเฉพาะที่ข้าพเจ้าจำได้ มีผู้สำเร็จเป็นอาจารย์ไปแล้วคือ อาจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ ที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (คณะศิลปศาสตร์) อาจารย์ณอม อาณามวัฒน์ อาจารย์พลกุล อังกินนทน์ที่ ว.ศ. ประสานมิตร อาจารย์สมคิด ศรีสิงห์ ว.ศ. พิษณุโลก และอาจารย์ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม ว.ศ. สงขลา

ปัจจุบัน นิติบัญญัติโทที่กำลังทำวิทยานิพนธ์ในวิชาประวัติศาสตร์ไทยเฉพาะที่ข้าพเจ้ารับเป็น Supervisor ก็มีถึง ๑๐ คน และในปีนี้จะได้ปริญญาโทบัณฑิตกฤดาภิไธยการควบคุมของข้าพเจ้าก็มีอย่างน้อย ๒ ท่าน จึงสมกับคำกล่าวที่ว่า What man has done, man may do.

การที่คุณทรงศรี อาจารย์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และคุณ วุฒิชัย มูลศิลป์ แห่งวิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร กล้าเสี่ยงกล้าค้นคว้าได้เป็นตัวอย่งยั่วยุให้นักศึกษาคนอื่น ๆ กล้าเสี่ยงกล้าค้นคว้าบ้าง และถึงแม้ในความพยายามเก็บหาข้อมูล นำมารวบรวมจัดเป็นหมวดหมู่ และวิเคราะห์เรียบเรียงขึ้น จะยากลำบากและกินเวลาอยู่บ้าง แต่ผลและความสำเร็จย่อมทำให้เกิดความปิติ ความมั่นใจในตัวเอง ยากที่การศึกษาตามอาจารย์สอนจะนำมาให้ได้ เพราะความมั่นใจในตนเองนั้น ไม่มีอาจารย์ผู้ใดจะนำมาบ่อนให้เราได้ เราต้องได้มาด้วยตนเอง ด้วยความพยายามค้นคิดและตัดสินใจด้วยตนเองเท่านั้น

ในเนื้อหาของหนังสือนี้ ท่านผู้อ่านจะเห็นได้ว่า การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ ๕ เป็นการพลิกแผ่นดินจากระบบเก่ามาสู่ระบบใหม่ตามสากลนิยม คือมีอาคารเรียน มีตำราเรียน และมีครูอาจารย์ที่มีวุฒิ เปิดการสอนเป็นเวลา กำหนดอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งในรัชกาลก่อนหน้านั้น ยังไม่พร้อมที่จะจัดให้ได้ แม้กระนั้นของดีในเมืองเรา ก็ย่อมถือกำเนิดในพระบรมมหาราชวังเหมือนของดีอื่น ๆ จากพระบรมมหาราชวังออกไปสู่หมู่บ้านชนบททั่วราชอาณาจักรในชั่วรัชกาล ในช่วง ๔๐ ปีก็ยังไม่สำเร็จทีเดียวนัก เพราะมีอุปสรรคอยู่บ้างมาขวางกั้น เช่นงบประมาณไม่พอ ขาดตำราเรียน ขาดครูผู้มีความรู้ และการคมนาคมก็ยังไม่สะดวกด้วยประการทั้งปวง แม้กระนั้นแผนการประถมศึกษาซึ่งในหลวง ร. ๕ ทรงเห็นชอบแต่ พ.ศ. ๒๔๕๒ แต่ทางกระทรวงเจ้าสังกัดยังไม่พร้อมที่จะประกาศเป็นพระราชบัญญัติได้ออกบังคับใช้ จึงต้องล่าช้าไปกว่า ๑๐ ปี คือใน พ.ศ. ๒๔๖๔ แม้กระนั้น การปฏิรูปการศึกษา (รวมทั้งกิจการด้านอื่น ๆ) ในรัชกาลที่ ๕ ก็ยังมีลักษณะเด่นเป็นพิเศษยิ่งกว่ารัฐบาลใดๆ ในอดีต จนมีศาสตราจารย์ชาวอเมริกันที่เข้ามาศึกษาค้นคว้าในประเทศไทยผู้หนึ่ง กล่าวคำคมคายซาบซึ้งเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

กษัตริย์ไทยหลายพระองค์ยังเป็นที่จดจำยกย่องโดยที่ทรงบำเพ็ญกรณียกิจน้อยกว่าพระองค์ท่าน แต่น้อยพระองค์เหลือเกินที่ควรแก่การแซ่ซ้อง

สาธุการ ในการทรงสร้างซึ่งควรแก่การยกย่องสรรเสริญเช่นพระองค์ท่าน

Many kings have been remembered for less: few could be thanked by their country for more.

David K. Wyatt: The Politics of Reform in Thailand. Yale University Press. 1965.

ประโยคสุดท้ายจากตำราเล่มที่อ้างไว้นี้เป็นคำสั้น ๆ กะทัดรัด และซาบซึ้งเป็นที่สุด สมควรที่จะนับเข้าเป็นคำคมตะได้เกี่ยวกับประเทศไทย

ถ้าท่านผู้อ่านหนังสือนี้จะเกิดความเข้าใจ พอใจในการปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ ๕ และเห็นอกเห็นใจในความพากเพียรพยายามของคนไทยรุ่นปู่รุ่นตาของเรา ในการสร้างสรรค์สิ่งดีงามให้แก่ชาติบ้านเมือง ก็คงจะมีผลช่วยุให้เราท่านเห็นตัวอย่างอยากสร้างสิ่งดีงามให้แก่ชนรุ่นต่อไปบ้าง ข้าพเจ้าตั้งใจที่งานของคุณวุฒิชัย มูลศิลป์ปรากฏออกมาเป็นรูปเล่มได้สำเร็จ และก็หวังว่าคุณวุฒิชัย มูลศิลป์จะรับฟังคำติชมจากท่านผู้อ่าน แกไขปรับปรุงหนังสือเล่มนี้ให้กระจ่าง รัดกุม กะทัดรัด เพื่อใช้เป็นหนังสือนิเทศในวิชาประวัติศาสตร์ไทยในโอกาสตีพิมพ์คราวต่อไป

ขจร สุขพานิช

ศาสตราจารย์พิเศษในวิชาประวัติศาสตร์ไทย
วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร

หากจะกล่าวถึงอำนาจอธิปไตยของสยามประเทศซึ่งรอดพ้นจากการคุกคามของมหาอำนาจชาติตะวันตกในยุคล่าอาณานิคมมาได้นั้น สาเหตุส่วนหนึ่งมาจากงานปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสำคัญ และความเจริญมาสู่ของประเทศไทยในปัจจุบันก็มีรากฐานมาจากการจัดการศึกษาที่หวังผลอย่างยั่งยืนและถาวรทั่วแก่อาณาประชาราษฎร์มาแต่ครั้งนั่นเอง การดำเนินนโยบายปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยเสมอกับนานาประเทศเป็นสิ่งที่ต้องเร่งดำเนินการในห้วงสถานการณ์อันล่อแหลมนี้ เป็นผลให้นโยบายจัดการศึกษาแก่พลนิกรในพระราชอาณาจักรเป็นเรื่องสำคัญอันดับต้น ๆ

หนังสือ สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา โดย รองศาสตราจารย์ดุสิต ยูลศิริ ได้ปรับปรุงจากวิทยานิพนธ์ครั้งเป็นนิสิตปริญญาโทในสาขาวิชาประวัติศาสตร์ของวิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร หรือ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒในปัจจุบัน และได้รับการตีพิมพ์มาแล้ว ๓ ครั้ง สำนักพิมพ์พิจารณาเห็นว่าเนื้อหาของหนังสือมีคุณค่าเป็นประโยชน์ในเชิงประวัติศาสตร์ทางการศึกษาอยู่มากและยังคงทันสมัยเสมอ สำหรับการพิมพ์ครั้งที่ ๔ นี้ ผู้เขียนได้ทำการปรับปรุงเนื้อหาและข้อมูลให้ทันสมัยมากขึ้น ผสมกับภาพประกอบอีกกว่า ๙๐ ภาพ จึงทำให้ฉบับการพิมพ์ครั้งนี้มีความสมบูรณ์มากที่สุด

ในโอกาสรำลึกวาระแห่งการสวรรคตครบ ๑๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์คำสำนักพิมพ์จึงขอจัดพิมพ์ผลงานอันทรงคุณค่านี้ เพื่อน้อมรำลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณในพระองค์ท่านที่ทรงเป็นผู้พระราชทานรากฐานทางการศึกษาแก่พลนิกรไทย และหวังว่าประโยชน์ของหนังสือเล่มนี้จะเกิดขึ้นแก่ท่านทั้งหลายซึ่งสนใจใฝ่รู้ในประวัติศาสตร์ความเป็นมาทางการศึกษาของไทยได้เป็นอย่างดี

ธงชัย ลิขิตพรสวรรค์
บรรณาธิการ

ในพระราชกรณียกิจมากมายหลายด้านที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยเพื่อความผาสุกของพลนิกร เพื่อความมั่นคง และเพื่อรักษาเอกราชของชาติ การปฏิรูปการศึกษาเป็นเรื่องสำคัญมากที่สุดเรื่องหนึ่ง เพราะมีความสัมพันธ์เกี่ยวกับการปฏิรูปประเทศในด้านอื่นๆ อีกทั้งเป็นรากฐานสำคัญของความเจริญมั่นคงของประเทศที่ส่งผลยืนยาวจนถึงปัจจุบัน ด้วยทรงตระหนักในความสำคัญขงเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราโชวาทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ว่า “การเล่าเรียนในบ้านเมืองเรานี้จะเปนข้อสำคัญที่หนึ่ง ซึ่งฉันจะอุสาคให้เจริญขึ้นจงได้” และทรงพยายามดำเนินงานในเรื่องนี้โดยตลอด แม้บ้านเมืองจะเผชิญภัยจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกเกือบตลอดรัชสมัย

สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา เริ่มต้นจากวิทยานิพนธ์ของผู้เขียนที่เสนอต่อวิทยาลัยวิชาการศึกษา (มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒในปัจจุบัน) ตามหลักสูตรการศึกษามหาบัณฑิต (กศ.ม.) ในชื่อ “นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ และได้รับ “รางวัลวิทยานิพนธ์.....” จากมูลนิธิดำรงราชานุภาพประจำปีการศึกษา ๒๕๑๔ ต่อมาได้ปรับปรุงและพิมพ์ครั้งแรกโดยสำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ในชื่อ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๕๑๖) ปรับปรุงสำหรับบุคคลทั่วไปและพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ โดยสำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช (พ.ศ. ๒๕๒๙) ในชื่อ การปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพิมพ์ครั้งที่ ๓ ในชื่อ การปฏิรูปการศึกษาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสวันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๕๔๖) โดยคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติในฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ ผู้เขียนได้ปรับปรุงขยายเนื้อหาและตรวจสอบหลักฐานให้ถูกต้องยิ่งขึ้น สำหรับการพิมพ์ครั้งนี้เป็นครั้งที่ ๔ ผู้เขียนได้ปรับปรุงข้อ

บกพร่องผิดพลาดในการพิมพ์ครั้งที่ ๓ และขยายเนื้อหาในบางส่วนให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

การพิมพ์ครั้งที่ ๔ นี้ เป็นเวลาที่วันเสด็จสวรรคตเวียนมาครบ ๑๐๐ ปี ของพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ของไทยสมัยใหม่ “สมเด็จพระปิยมหาราช” ของปวงชนชาวไทย และทรงเป็น “บุคคลสำคัญของโลก” ตามที่องค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (ยูเนสโก - UNESCO) ประกาศยกย่องพระองค์ อีกทั้ง “เอกสารจดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิรูปประเทศสยาม พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๕๓” ได้ขึ้นทะเบียนนานาชาติเป็นเอกสาร “มรดกความทรงจำแห่งโลก” ดังนั้นจึงเป็นเรื่องสมควรอย่างยิ่งที่เราจะได้เรียนรู้ และสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงอุทิศพระองค์เพื่อชาติบ้านเมือง เพื่อพสกนิกร และนำมาเป็นบทเรียน เป็นข้อคิดข้อเตือนใจในปัจจุบัน

เมื่อมีการพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๕๑๖ นั้น ศาสตราจารย์พิเศษ ขจร สุขพานิช ได้กรุณาเขียนคำนิยมให้ โดยมีข้อความตอนหนึ่งว่า

“ถ้าท่านผู้อ่านหนังสือนี้จะเกิดความเข้าใจ พอใจ ในการปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ ๕ และเห็นอกเห็นใจในความพากเพียรพยายามของคนไทย รุ่รุ่นตาของเรา ในการสร้างสรรค์สิ่งดีงามให้แก่ชาติบ้านเมือง ก็คงจะมีผลช่วยให้เราท่านเห็นตัวอย่างอยากสร้างสิ่งดีงามให้แก่ชนรุ่นต่อไปบ้าง...”

ถ้อยคำนี้ดูจะเป็นเรื่องที่บ้านเมืองของเราต้องการมากและมีความสำคัญเป็นพิเศษในเวลานี้ กาลเวลาผ่านไปได้ ๔๑ ปี นับแต่การเขียนวิทยานิพนธ์สำเร็จลง ผู้เขียนยังคงรำลึกถึงพระคุณของคณาจารย์ที่เป็นกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์และคณาจารย์ที่ได้อบรมสั่งสอนมา

ในการพิมพ์ครั้งนี้ขอขอบคุณคุณธงชัย ลิขิตพรสวรรค์ ที่ได้ติดต่อประสานงานและทำหน้าที่บรรณาธิการ พร้อมทั้งเพิ่มเติมภาพประกอบ ขอขอบคุณคุณวรพันธ์ โลภิตสถาพร ที่เห็นความสำคัญและพิมพ์หนังสือนี้ออกมาในโอกาสครบรอบ ๑๐๐ ปี แห่งวันสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วุฒิชัย มุลศิลป์

ตุลาคม ๒๕๕๓

สารบัญ

คำนิยม	๕	บทที่ ๕ การวางรากฐานการศึกษาสมัยใหม่ พ.ศ. ๒๔๔๑ – ๒๔๕๓	๒๐๘
คำนำ	๘	- การระดมความคิดทางการศึกษา ครั้งที่ ๑.....	๒๐๙
จากผู้เขียน	๙	- เสนาบดีใหม่และแผนการศึกษาปฏิรูป.....	๒๔๕
		- การระดมความคิดทางการศึกษา ครั้งที่ ๒.....	๒๖๗
บทนำ	๑๖	- วิธีการอื่นๆบางประการที่นำมาใช้ในการจัดการศึกษา : การเรียไรบริจา.....	๒๙๐
บทที่ ๑ การศึกษาของไทยก่อนสมัยปฏิรูป	๒๐	บทที่ ๖ การจัดอุปสรรคเมื่อแรกจัดการศึกษา	๒๙๘
- การศึกษาในสมัยสุโขทัย.....	๒๑	- ความเข้าใจผิดของประชาชนเกี่ยวกับการจัดตั้งโรงเรียน.....	๒๙๙
- การศึกษาในสมัยอยุธยา.....	๒๕	- อุปสรรคเกี่ยวกับการดำเนินงานของกระทรวง.....	๓๑๕
- การศึกษาในสมัยกรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ถึงต้นรัชกาลที่ ๕.....	๓๐	- การขาดแคลนบุคคลที่มีความรู้ความสามารถในการจัดการศึกษา.....	๓๒๙
- การศึกษาในวัด.....	๓๗	- ปัญหาการขาดแคลนแบบเรียนและการถ่ายทอดความรู้.....	๓๓๕
บทที่ ๒ ปัจจัยขับเคลื่อนสำคัญสู่การปฏิรูปการศึกษา	๔๘	บทที่ ๗ บทส่งท้าย	๓๕๘
- ปัจจัยด้านความเป็นพระมหากษัตริย์สมัยใหม่.....	๔๙	ภาคผนวก	
- ปัจจัยด้านการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก.....	๕๘	- มณฑลเทศาภิบาลสมัยรัชกาลที่ ๕.....	๓๖๙
- ปัจจัยด้านการแพร่หลายของแนวคิดแบบตะวันตก.....	๖๖	บรรณานุกรม	๓๗๑
- ปัจจัยด้านพระราชวิสัยทัศน์ในการเสด็จประพาสต่างประเทศ.....	๗๒		
- ปัจจัยด้านการเลิกทาส.....	๗๒		
- ปัจจัยด้านความต้องการบุคคลเข้ารับราชการ.....	๘๗		
บทที่ ๓ จุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษา	๙๘		
- การจัดการศึกษาเพื่อการรวมชาติ.....	๙๙		
- การจัดการศึกษาเพื่อผลิตคนเข้ารับราชการ.....	๑๐๘		
- การจัดการศึกษาเพื่อคุณประโยชน์ทั่วไป.....	๑๓๐		
- การจัดการศึกษาเพื่อส่งเสริมพระพุทธศาสนา.....	๑๔๔		
บทที่ ๔ เมื่อแรกปฏิรูปการศึกษา พ.ศ. ๒๔๑๑ – ๒๔๔๑	๑๕๒		
- การศึกษาภายใต้กรมมหาดเล็ก.....	๑๕๓		
- การศึกษาภายใต้กรมศึกษาธิการ.....	๑๖๐		
- การศึกษาภายใต้กระทรวงธรรมการ.....	๑๗๓		
- การส่งนักเรียนไปเรียนต่างประเทศและทุนเล่าเรียนหลวง.....	๑๙๕		

การนับเวลาและการเทียบศักราช

การนับเวลาในหนังสือนี้ นับตามที่ใช้กันอยู่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ เปลี่ยนศักราชใหม่ ในวันที่ ๑ เมษายน ของทุกปี ดังนั้นเดือนมกราคมถึงมีนาคม จึงเป็นเดือนปลายปี แต่ในเดือนดังกล่าวทางคริสต์ศักราชได้ขึ้นศักราชใหม่แล้ว การเทียบศักราชจากจุลศักราช (จ.ศ.) รัตนโกสินทรศก (ร.ศ.) หรือพุทธศักราช (พ.ศ.) เป็นคริสต์ศักราช (ค.ศ.) สำหรับเดือนมกราคมถึงมีนาคม จึงไม่ได้เป็นไปตามหลักเกณฑ์ปกติ แต่จะน้อยกว่าหลักเกณฑ์ปกติอยู่ ๑ (ถ้าเทียบเป็น ค.ศ.) เช่นเดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๙ จะยังเป็น พ.ศ. ๒๔๓๓ ในขณะที่ขึ้น ค.ศ. ใหม่ เป็น ค.ศ. ๑๘๙๑ แล้ว

อนึ่ง ข้อความที่อ้างอิงที่คัดมาจะคงอักขรวิธีตามต้นฉบับ ซึ่งมีความแตกต่างกันทั้งที่เป็นตัวเขียน ตัวพิมพ์ และที่พิมพ์ในสมัยต่อมา ซึ่งก็มีความลึกลับกันอยู่มาก

สมเด็จพระปรมหาราช
กับการปฏิรูปการศึกษา

บทนำ

ในวันเฉลิมพระชนมพรรษา (๒๐ กันยายน) ครั้งหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นายถึก อาจารย์ที่ ๑^๑ โรงเรียนวัดจักรวรรดิราชาวาส ได้แต่งโคลงถวายพระพรไว้ว่า

ปวงข้าพระบาทนี้	นักเรียน
ฝึกอ่านอักษรเขียน	คำเข้า
ขอถวายอภิวาทเคียร	ชรบาท พระนา
แด่ บพิตรผ่านเกล้า	เกียรติก็องกรุงสยาม
พระโปรดอนุญาตตั้ง	โรงสกูล
พระเดชพระคุณปู่	เปี่ยมฟ้า
เนกรัชนิกรสุรย์	ส่องโลก สว่างเเ
ทวยราษฎร์ทั่วหน้า	นอบเกล้าสรรเสริญ ^๒

โคลงถวายพระพรของนายถึก และอาจารย์โรงเรียนอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมาก^๓ ล้วนแต่เป็นการแสดงความรู้สึกสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงตั้งโรงเรียนตามแบบสมัยใหม่ ซึ่งในระยะนั้นเรียกว่า “โรงสกูล” เพื่อให้พสกนิกรของพระองค์มีความฉลาดพ้นจากความโง่เขลา พ้นจากความมืดแห่งอวิชชา ดังนั้น โคลงถวายพระพรของนายถึกที่เปรียบพระคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการที่ทรงจัดตั้งโรงเรียนขึ้นว่ามีมากมายล้นฟ้าเหมือนกับพระอาทิตย์พระจันทร์ที่ส่องแสงมายังโลก เพื่อให้โลกพ้นจากความมืดจึงเป็นการเหมาะสมอย่างยิ่ง

ความรู้สึกสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้มีเพียงในสมัยที่พระองค์ยังมีพระชนม์ชีพอยู่ แม้

พระองค์จะสวรรคตไปนานแล้ว ชาวไทยทุกคนต่างก็ตระหนักในพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์มากยิ่งขึ้น และไม่เพียงแต่ด้านการศึกษาเท่านั้น แต่ในทุกๆ ด้านที่พระองค์ทรงทำ ซึ่งมีผลให้ประเทศไทยมีความเจริญรุ่งเรืองสืบมา และสามารถรักษาเอกราชไว้ได้เพียงประเทศเดียวในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับการถวายพระราชสมัญญานามว่า “พระปิยมหาราช” ขณะทรงครองราชสมบัติอยู่ แต่การเทิดทูนพระองค์ไม่ได้มีเพียงในเวลานั้น หากมีต่อเนื่องตลอดมาแม้ในหมู่ชาวต่างประเทศด้วย ที่สำคัญมากคือ เมื่อจะสิ้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ นิตยสาร *ไทม์* (TIME) ที่มีชื่อเสียงได้ทำฉบับพิเศษเพื่อประเมินบุคคลที่ทรงอิทธิพล หรือผู้มีความสำคัญที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างมากของทวีปเอเชียในคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นหนึ่งในบุคคลที่นิตยสาร *ไทม์* ให้การยกย่อง ร่วมกับสมเด็จพระจักรพรรดิฮิโรฮิโตะ (Hirohito) ของญี่ปุ่น ดร. ซุน ยัตเซน (Dr. Sun Yatsen) บิดาของจีนสมัยใหม่ รพินทรนาถ ฐากูร (Rabindranath Tagore) ของอินเดีย เป็นต้น^๔

ต่อมาเมื่อวันที่ ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๔ ประเทศไทยโดยกระทรวงศึกษาธิการ ด้วยความเห็นชอบของคณะรัฐมนตรีได้เสนอต่อองค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ให้ประกาศยกย่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะบุคคลสำคัญและมีผลงานดีเด่นในสาขาศึกษา วัฒนธรรม สังคมศาสตร์ มานุษยวิทยา การพัฒนาสังคม และการสื่อสาร ซึ่งองค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติได้มีมติเห็นชอบและประกาศยกย่องพระองค์ในการประชุมใหญ่ เมื่อวันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๔๔^๕ และร่วมฉลองในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๔๖ รัฐบาลไทยได้จัดงาน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานชื่อว่า “งานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี” (The Celebrations Commemorating the Auspicious Occasion of His Majesty King Chulalongkorn's 150th Birthday Anniversary)

ยิ่งไปกว่านั้น ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๒ องค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ ยังได้ขึ้นทะเบียนเอกสารสำคัญ

ทางประวัติศาสตร์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงปฏิรูปประเทศไทย (Archival Documents of King Chulalongkorn's Transformation of Siam, 1868-1910) เป็นมรดกความทรงจำของโลก (Memory of the World Register) เอกสารชุดนี้มีประมาณ ๘๐๐,๐๐๐ แผ่น นับเป็นเอกสารชิ้นที่ ๒ ของไทย นับต่อจากศิลาจารึกหลักที่ ๑ ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ที่ได้ขึ้นทะเบียนเป็นมรดกความทรงจำของโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๖

ที่กล่าวมาจึงเห็นได้ว่า ไม่เพียงแต่ในวันที่พระองค์ยังครองราชสมบัติอยู่ และไม่เพียงแต่พสกนิกรชาวไทย แต่ในสมัยที่พระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว และแม้ชาวต่างประเทศ รวมทั้งองค์กรที่สำคัญยิ่งของโลกก็ยังยกย่องและให้ความสำคัญในพระราชกรณียกิจของพระองค์ในด้านการศึกษา และด้านอื่นๆ รวม ๖ ด้าน ซึ่งแน่นอนเหลือเกินว่า พสกนิกรชาวไทยทั้งมวลจะยกย่องเทิดทูนพระองค์ตลอดไป

เชิงอรรถ

^๑ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ผู้สอนในโรงเรียนชั้นประถมเรียกว่าอาจารย์และอาจารย์ก็ได้แบ่งออกเป็นหลายชั้น สำหรับผู้สอนในโรงเรียนมัธยมเรียกว่า ครู ครูมีอัตราเงินเดือนสูงกว่าอาจารย์ เพราะฉะนั้นคำว่าอาจารย์และครูในสมัยก่อนจึงมีความหมายตรงกันข้ามกับในปัจจุบัน.

^๒ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ (ท.จ.ช.). เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑ เบ็ดเสร็จการศึกษาธิการ ๑๙-๔๘ ร.ศ. ๑๑๐-๑๑๗ เล่ม ๒ เอกสาร ศ.๑/๒๑ โคลงนี้ผู้ประพันธ์ไม่ลงวัน เดือน ปี แต่ประมาณว่าประพันธ์ใน พ.ศ. ๒๔๓๖.

^๓ ด.

^๔ TIME. August 23-30, 1999.

^๕ ในการประชุมขององค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ ครั้งดังกล่าวได้มติดียกย่องหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ให้เป็นบุคคลสำคัญและมีผลงานดีเด่นในฐานะนักการศึกษาด้วย

การศึกษาของไทย ก่อนสมัยปฏิรูป

สุภาชิตไทยโบราณมีข้อความตอนหนึ่งว่า “เมื่อน้อยให้เรียนวิชา ให้หา
สินเมื่อใหญ่”^๑ ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า ชาวไทยเห็นความสำคัญของการศึกษา
มาแต่สมัยโบราณแล้ว ในสมัยโบราณ “การเรียนวิชา” อาจจะมีความหมายไปใน
ทางการเรียนวิชาหนังสือน้อย (ซึ่งตรงกันข้ามกับสมัยปัจจุบัน) ก็เพราะตัวหนังสือ
ไทยเพิ่งจะได้รับการจัดระเบียบให้เป็นแบบของไทยโดยเฉพาะเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๖
กระดาษแบบไทยก็ทำได้ไม่ถนัดนัก การพิมพ์ยังไม่มี จึงทำให้วิชาหนังสือแพร่หลาย
ได้ช้ามาก อีกประการหนึ่ง ความจำเป็นในการเลี้ยงชีพในสมัยก่อน ไม่ได้ขึ้นกับ
ความรู้ในวิชาหนังสือเท่าใดนัก สถานศึกษาของชาวบ้านในสมัยก่อนจำกัดอยู่แต่
เพียงในวัด ดังนั้น ใครปรารถนาที่จะเล่าเรียนก็ต้องไปอาศัยวัด ทั้งนี้จะเป็นศิษย์
วัด บวชเณร หรือบวชพระก็แล้วแต่กรณี มีประเพณีสำคัญของไทยประการหนึ่ง
คือ ชายไทยมักจะบวชเมื่ออายุครบ ๒๐ ปี เหตุผลในการบวชอาจมีหลายประการ
แต่ที่สำคัญประการหนึ่งคือ “บวชเพื่อเรียน” หรือที่เรียกกันสั้นๆ ว่า “บวชเรียน”
การบวชเรียนของคนไทย เป็นการแสดงให้เห็นความใส่ใจในการศึกษาของคนไทย
ในสมัยก่อนได้เป็นอย่างดี

การศึกษาในสมัยสุโขทัย

ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงสุโขทัย ยังมีสาระสำคัญอีกหลายอย่าง
ที่ยังคลุมเครือซึ่งจะต้องศึกษาค้นคว้าต่อไป เช่น ปีที่พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ขึ้น
ครองราชย์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงประมาณ
ว่า คือ พ.ศ. ๑๙๘๑^๒ แต่ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ (George Coeds) กำหนด
ว่าในระหว่าง พ.ศ. ๑๙๖๓^๓ ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร เชื่อว่าเริ่ม

เมื่อ พ.ศ. ๑๗๙๒ หรือจำนวนกษัตริย์ครองกรุงสุโขทัยว่ามีกี่พระองค์กันแน่ ก็ยังไม่แน่นอน แม้ในปัจจุบันที่ยอมรับกันว่ามี ๙ พระองค์ แต่ปีครองราชย์หรือสิ้นสุดของบางองค์ก็ยังไม่ทราบ การสิ้นสุดของสมัยสุโขทัยที่ในครั้งหนึ่งเชื่อว่า สิ้นสุดเมื่อ พ.ศ. ๑๙๘๑ แต่ปัจจุบันเปลี่ยนความเชื่อเป็นว่าสิ้นสุดเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๖ ดังนั้นการกล่าวถึงการศึกษาในสมัยกรุงสุโขทัยจึงย่อมหาความสมบูรณ์ได้ยาก และ ยังต้องศึกษาค้นคว้าต่อไป

แม้ว่าประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัยยังขาดหลักฐานต่างๆ อีกมาก แต่สมัยนี้เป็นสมัยที่มีความหมายสำคัญมากต่อการศึกษาของไทยทุกยุคทุกสมัย เพราะสมัยนี้เป็นสมัยแรกๆ ที่ไทยมีตัวอักษรประจำชาติ ซึ่งนับว่าเป็นสัญลักษณ์สำคัญยิ่งของ ความเป็นชาติไทย ศิลาจารึกกล่าวถึงการประดิษฐ์อักษรไทยไว้ว่า

“...เมื่อก่อนลายสือไทยนี้มี ๑๒๐๕ ศกบีมแม (พ.ศ. ๑๘๒๖)
พ่อขุนรามคำแหง หาใครใจในใจ แลใส่ลายสือไทยนี้ ลายสือไทยนี้จึงมี
เพื่อขุนผู้ขึ้นใส่ไว้”^๔

จึงนับได้ว่า พ.ศ. ๑๘๒๖ เป็นการเริ่มต้นของการที่ไทยมีตัวอักษรเป็นของตัวเอง หลังจากที่ใช้ตัวอักษรของชาติอื่นมาก่อน^๕ และนับได้ว่าตัวอักษรที่พ่อขุนรามคำแหงมหาราชทรงจัดระเบียบขึ้นใหม่นี้ อำนวยความสะดวกให้แก่ผู้เรียนหนังสือมาก เพราะไม่ต้องไปเรียนอักษรขอม อักษรมอญ หรือของชาติอื่นซึ่งใช้ปนเปกันในเวลานั้น แต่ตัวอักษรตามแบบของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชในระยะแรกคงจะยังไม่แพร่หลายนัก คนที่ไปศึกษาจากเจ้านาย ข้าราชการ และพระภิกษุแล้วคงมีน้อย อย่างไรก็ตามก็ปัจจุบันยังไม่มีหลักฐานแน่ชัดในเรื่องนี้

พ่อขุนรามคำแหงมหาราช ไม่เพียงแต่จะทรงจัดระเบียบอักษรไทย พระองค์ยังทรงถือว่าพระองค์เป็นครูด้วยผู้หนึ่งและทรงมีความรู้ยิ่งนักดังปรากฏในศิลาจารึกว่า

“พ่อขุนพระรามคำแหง...หาเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลาย
ให้รู้บุญธรรมแท้ แต่คนอันมีในเมืองไทยด้วยรู้ ด้วยหลง ด้วยกลัว
ด้วยหาญ ด้วยแคะด้วยแรง หาคนจักเสมอมิได้”^๖

นอกจากพ่อขุนรามคำแหงมหาราชจะทรงสั่งสอนประชาชนด้วยพระองค์

หลักศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช หลักที่ ๑

เองแล้ว ในวันพระ พระองค์ยังทรงนิมนต์พระสงฆ์มาสั่งสอนประชาชนด้วย ดังข้อความในศิลาจารึกว่า

“วันเดือนดับเดือนโอก* แปะวัน วันเดือนเต็มเดือนบั้ง** แปะวัน
ฝูงบุครุ เถรมหาเถรขึ้นนั่งเหนือชานหิน สุตธรรมแก่อุบาสก ฝูงท่วย
จำศีล”^๗

ชานหินนี้คือ พระแท่นมนังคศิลา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่ยังผนวชอยู่ได้ไปพบเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ หนึ่ง พระสงฆ์ที่เทศน์สั่งสอนประชาชนนี้มีบางรูปมาจากเมืองนครศรีธรรมราช และเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎกยิ่งกว่าพระสงฆ์ทุกรูปในเมืองสุโขทัย – ศรีสัชนาลัย ด้วยพระราชกรณียกิจของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชในด้านนี้ จึงทำให้

“คนในเมืองสุโขทัยนี้ มักทาน มักทรงศีล มักโอยทานพ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ชาวเจ้าท่วยบัวท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุนทั้งสิ้นทั้งหลายทั้งผู้ชายผู้หญิง ฝูงท่วยมีศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนา ทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน”^๘

สถานศึกษาของคนไทยในสมัยสุโขทัย คือ วัด สำหรับเจ้านายและบุตรข้าราชการ นอกจากวัดแล้วยังมีที่เรียนอีกแห่งหนึ่งคือสำนักราชบัณฑิต มีเจ้านายพระองค์หนึ่งซึ่งต่อมาได้ครองกรุงสุโขทัยคือ พระยาสิทธิไทย หรือพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ทรงได้รับการศึกษาเป็นอย่างดีและมีความรู้แตกฉานยิ่งนัก ดังจะเห็นได้จากพระราชนิพนธ์ ไตรภูมิพระร่วง ของพระองค์

* เดือนโอก คือ ข้างขึ้น

** เดือนบั้ง คือ ข้างแรม

สมเด็จพระนารายณ์มหาราช
เสด็จออกบรรพชาของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งฝรั่งเศส

การศึกษาในสมัยอยุธยา

ถ้าศึกษาจากหลักฐานต่างๆ และวรรณคดีเกี่ยวกับสมัยอยุธยา เช่น ขุนช้างขุนแผน จะเห็นว่าวัดเป็นแหล่งสำคัญของการศึกษาในสมัยอยุธยา ดังนั้น การสร้างวัดทั้งของพระเจ้าแผ่นดิน เจ้านาย ข้าราชการและชาวบ้าน จึงเป็นการสนับสนุนการศึกษาของประเทศทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม ปัจจุบันยังไม่มีหลักฐานปรากฏเกี่ยวกับการตั้งโรงเรียนสอนหนังสือโดยตรงก่อนรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๙ – ๒๒๓๑) ลา ลูแบร์ (La Loubre) ซึ่ง

เป็นเอกอัครราชทูตฝรั่งเศส สมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ (พ.ศ. ๒๑๘๖ - ๒๒๕๘) ที่มายังราชสำนักสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๐ - ๒๒๓๑ เล่าถึงการจัดการศึกษาของไทยในสมัยนั้นไว้ว่า

“เมื่อได้เลี้ยงบุตรมาเติบโตใหญ่ถึงอายุ ๗ หรือ ๘ ขวบแล้ว ชาวสยามจะส่งบุตรของตนให้ไปอยู่ที่วัดกับพระภิกษุสงฆ์ พระสงฆ์ อันเป็นอาจารย์ในวัด สอนอนุชนเหล่านี้ให้รู้จักอ่าน และนับจำนวนเลขเป็นสำคัญแต่ไม่มีการสอนพงศาวดาร กฎหมาย และศาสตร์อื่นๆ ด้วย”^๔

จากข้อเขียนของลา ลูแบร์ทำให้ทราบได้ว่า การเรียนของไทยสมัยก่อนเป็นแบบไตรภาค คือ อ่าน เขียน และเลข ซึ่งเป็นแบบที่เริ่มต้นกันในทุกๆ แห่ง มีหลักสำคัญในการเรียนรู้ คือ สุ จิ ปุ ลิ หรือ ฟัง คิด ถาม เขียน ลักษณะการเรียนของลูกชาวบ้านทั่วๆ ไปเป็นการเรียนวิชาชีพเพื่อใช้ในชีวิตรประจำวัน เพราะว่าผู้ชายไทยส่วนมากหลังจากเรียนหนังสือในวัดเมื่อเป็นเด็กมักจะออกไปทำนา ทำสวน ค้าขาย เหมือนบรรพบุรุษของเขาแต่ก่อน สำหรับบุตรขุนนางหลังจากบวชเรียนแล้ว ก็ออกไปทำราชการเหมือนบิดาหรือบรรพบุรุษเหมือนกัน^๕ อย่างไรก็ตามก็ดี อาจจะมีบุตรชาวบ้านธรรมดาไปรับราชการได้โดยอาศัยการบวช^๖ คือเมื่อบวชเรียนจนมีความรู้เรื่องภาษา หนังสือ ครั้นสึกออกมาก็ไปทำงานเป็นฝ่ายอาลักษณ์ ธรรมเนียมนี้มีการปฏิบัติต่อมา ปรากฏว่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระสงฆ์สึกออกมารับราชการเป็นจำนวนมาก^๗

สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เป็นสมัยที่รู้ถึงเรื่องการศึกษาของไทย ได้ดีกว่าสมัยอื่นๆ แต่กระนั้นก็ยังขาดรายละเอียดอยู่มาก ในสมัยนี้คงมีโรงเรียนสอนหนังสือแล้ว เพราะปรากฏในหนังสือ *Relation de la France et du Royaume de Siam de 1662 a 1703*^๘ ของ ลันเย (Lanier) ว่า “ส่วนโรงเรียนของพวกเขาริตนั่นก็จะได้รับความบำรุงและมีสิทธิเท่ากับโรงเรียนอื่นๆ ของบ้านเมือง”^๙ อย่างไรก็ตามก็ไม่ปรากฏว่า โรงเรียนอื่นๆ ของบ้านเมืองมีชื่อว่าอะไรบ้าง ปรากฏแต่ชื่อโรงเรียนของพวกบาทหลวงที่มาเผยแผ่คริสต์ศาสนา คือ โรงเรียนศรีอยุธยา โรงเรียนมหาพราหมณ์ วิทยาลัยคอนสแตนติน โรงเรียนสามเณร และวิทยาลัยแห่งชาติ (College des Nations)^{๑๐} สำหรับโรงเรียนสามเณรได้ปรากฏชื่อมาจนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐^{๑๑}

ออกพระวิสุทธรสุนทร (โกษาปาน)

อัครราชทูตไทยในคราวเดินทางไปฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๘

(ภาพจาก โกษาปาน ราชทูตผู้กู้แผ่นดิน. ภูธร ภูมะธน, พิพิธภัณฑสถานการเรียนรู้. ๒๕๕๐)

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ไทยได้ส่งนักเรียนไปเรียนที่ฝรั่งเศส ด้วย มีหลักฐานปรากฏว่าส่งไป ๓ ครั้ง คือ

ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๗ ส่งไปพร้อมกับข้าราชการที่ไปสืบข่าวคณะราชทูตสยามคราวส่งไปฝรั่งเศส ครั้งที่ ๑ (พ.ศ. ๒๒๒๓) คราวเรือแตก ครั้งแรกนี้ส่งไป ๖ คน^{๑๒}

ครั้งที่สอง พ.ศ. ๒๒๒๘ คราวออกพระวิสุทธรสุนทร (โกษาปาน) เป็นเอกอัครราชทูต “ในเที่ยวนี้มีบุตรข้าราชการคนไทยตามออกไปศึกษาวิชาฝรั่งเศสอีก ๑๒ คน”^{๑๓}

ครั้งที่สาม พ.ศ. ๒๒๓๑ คราวสมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้บาทหลวงตาซาร์ด (G. Tachard) เป็นเอกอัครราชทูต คราวนี้มี “ไทยหนุ่มๆ ๕ คน ไทยหนุ่มๆ เหล่านี้ล้วนแต่เป็นบุตรผู้มีตระกูลสูง และจะไปยังประเทศฝรั่งเศส เพื่อเข้าไปเล่าเรียนในมหาวิทยาลัยหลุยส์เลอกรัง...”^{๑๙}

ภายหลังที่นักเรียนชุดที่ ๓ ออกเดินทางไปแล้วได้เกิดความผันแปรทางการเมืองของกรุงศรีอยุธยา โดยสมเด็จพระเพทราชาทำการปฏิวัติและขับไล่ชาวฝรั่งเศสออกจากประเทศ และตามสัญญาสันติภาพระหว่างสมเด็จพระเพทราชา กับนายพลเดส์ฟาร์จ เมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๒๓๑ ได้ระบุไว้ตอนหนึ่งว่า ฝรั่งเศสจะส่งข้าราชการไทยและนักเรียนไทยที่ยังตกค้างอยู่ที่ฝรั่งเศสกลับคืนมา ไทยทั้งหมด^{๒๐} แต่น่าเสียดายที่ไม่มีหลักฐานแสดงให้เห็นว่านักเรียนไทยหรือข้าราชการไทยที่ผ่านฝรั่งเศสมาแล้ว ได้นำความรู้และประสบการณ์มาปรับปรุงประเทศไปสู่ความเจริญยิ่งขึ้นอย่างไรบ้าง

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้มีหนังสือแบบเรียนภาษาไทยเล่มแรกของเมืองไทยเกิดขึ้น คือ หนังสือ จินตามณี แต่งโดยพระโหราธิบดี^{๒๑} จินตามณีได้ใช้เป็นแบบเรียนตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมื่อครั้งยังเป็นหลวงสารประเสริฐ ปลัดกรมพระอาลักษณ์ เรียบเรียงหนังสือชุด มูลบทบรรพกิจ วาหนิต์นิกร อักษรประโยค สังโยคพิธาน ไวพจน์พิการณ์ พิศาลการันต์ เป็นแบบสอนหนังสือไทยขึ้นใช้แทน หนังสือชุดดังกล่าวนี้พิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๑๔ และใช้ได้ตั้งแต่เริ่มหัดอ่านจนถึงหัดเรียนรู้วรรณคดีและอักษรศาสตร์ไทยชั้นสูง^{๒๒}

เนื้อหาของหนังสือจินตามณี ที่สำคัญ เช่น

คำที่ออกเสียงอย่างเดียวกัน แต่เขียนต่างกัน เช่น พระบาท บาทรพระ
สังข์ บาทเชือกคล้อง เงินบาท ฯลฯ

ตัวอย่างคำที่ใช้ ส ศ ษ

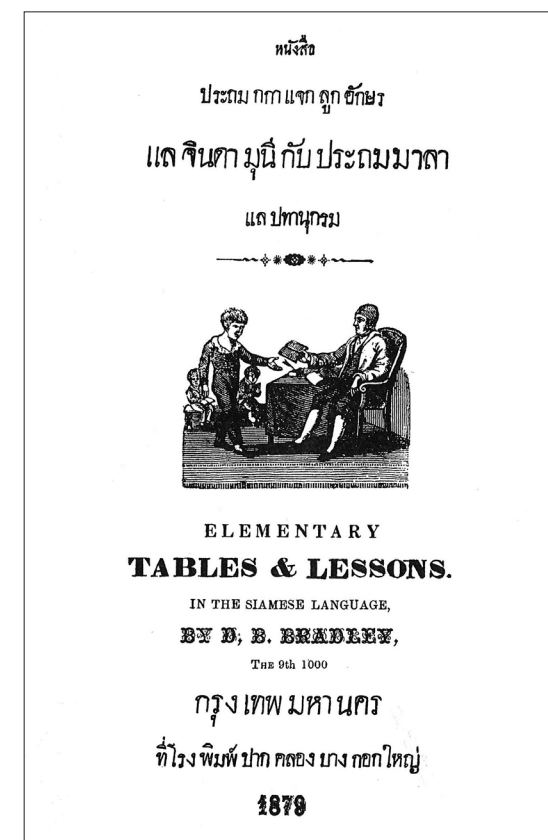
คำที่เขียนด้วย ใ (ไม้้วน) และ ไ (ไม้ลาย)

การจำแนกอักษร ๓ หมู่

การแจกลูก

การผันอักษร

อธิบายวิธีแต่งกาพย์ กลอน โคลง ฉันท์^{๒๓}

ปกหนังสือ จินตามณี ฉบับหมอบรัดเลย์ พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๒๒

หนังสือ จินตามณี ตามบันทึกเรื่องหนังสือ จินตามณี ของนายชนิต อยู่โพธิ์ ปรากฏว่ามีแตกต่างกันถึง ๔ ประเภท คือ

๑. จินตามณี ฉบับความแปลก

๒. จินตามณี ฉบับความพ้อง

๓. จินตามณี ฉบับพระนิพนธ์ของกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงนิพนธ์ใน พ.ศ. ๒๓๙๒

๔. จินตามณี “ฉบับหมอบรัดเลย์” ซึ่งหมอบรัดเลย์ (Dr. D.B. Bradley) รวบรวมพิมพ์จำหน่าย^{๒๔}

การที่หนังสือ จินตามณี แตกต่างกันไปเช่นนี้ นายชนิต อยู่โพธิ์ ได้ให้เหตุผลไว้ว่า

“โดยเหตุที่หนังสือจินตามณีเป็นแบบตำราเรียนภาษาไทย และใช้กันแพร่หลายมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัยซึ่งยังไม่มีมีการพิมพ์ เช่นนั้น จำเป็นอยู่เองที่ผู้ใดมีความรู้จะต้องชวนช่วยหาต้นฉบับมาขอคัดลอกไว้ และสมุดที่ใช้คัดลอกก็ไม่มีอะไรยั่งยืนและสะดวกไปกว่าสมุดไทย จึงเมื่อคัดลอกกันสืบๆ มาหลายยุคหลายต่อเข้า ก็ย่อมวิปลาศคลาดเคลื่อนไป ข้าผู้มีสิทธิเป็นเจ้าของสมุดได้ความรู้ความเห็นอันใดมาจากไหนใหม่ ก็เขียนเพิ่มเติมลงไปในสมุดนั้น หรือเห็นมีหน้ากระดาษว่างก็คัดเขียนเรื่องบรรจุลงไปโดยที่สุดตำรายาเกร็ด เมื่อสมุดขาดก็อาจเอาต้นต่อกลาง กลางต่อท้าย ปลายต่อต้นตามเรื่องของสมุดไทย จึงเห็นเหตุให้ปะปนสับสนกัน เหตุนี้ฉบับที่มีอยู่ จึงแตกต่างกันมากบ้าง น้อยบ้าง อันเป็นธรรมชาติของหนังสือที่ใช้เป็นแบบเรียน ไม่จำเป็นแต่เฉพาะจินตามณี... ถ้าฉบับใดมีผู้นิยมมาก และใช้เรียนย่อมวิปลาศคลาดเคลื่อนแตกต่างกันมาก ยิ่งมีมากฉบับ ก็ยิ่งมีต่างกันออกไปมากขึ้น”^{๒๔}

การศึกษาของไทยหลังสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชจะมีความเจริญความเสื่อมประการใดบ้างไม่อาจทราบได้ เพราะขาดหลักฐาน แต่วัง วัด บ้าน คงเป็นศูนย์กลางการศึกษาเช่นเดิม มีข้อที่น่าสังเกตประการหนึ่ง คือ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๗๕ – ๒๓๐๑) การศึกษาทางด้านอักษรศาสตร์ คงเจริญขึ้นมาก ดังเห็นได้จากมีกวีฝีปากดีเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก นับแต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร เจ้าฟ้าหญิงกุนชล เจ้าฟ้าหญิงมณฑุ พระมเหสี วัดท่าทราย และหลวงศรีปริชา (เซ่ง)

การศึกษาในสมัยกรุงธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ ถึงต้นรัชกาลที่ ๕

ในคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ เกิดความเสียหายอย่างยับเยิน มีผู้คนล้มตายเพราะการรบ ป่วยไข้ และอดอาหารประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ คน^{๒๖} พม่าได้เอาไฟเผาผลาญบ้านเรือนและทำลายข้าวของต่างๆ อยู่ถึง ๑๕ วัน^{๒๗} ดังนั้น ในสมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐ – ๒๓๒๕) การฟื้นฟูประเทศให้เข้มแข็งโดยเร็ว เพื่อเตรียมรับมือกับพม่า และการหาอาหารเลี้ยงประชาชน

ซึ่งอดอยากและยากจน จึงเป็นงานรีบด่วนเหนือสิ่งอื่นใด ประชาชนต้องพะวงถึงการหาเลี้ยงชีพยิ่งกว่าที่จะให้ความสนใจถึงการศึกษาของบุตรหลานได้ อย่างไรก็ตาม สำหรับเจ้านายและข้าราชการ การศึกษายังเป็นสิ่งจำเป็นอยู่มาก ดังเห็นได้จากเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังทรงพระเยาว์ ในตอนนั้น สมเด็จพระบรมชนกนาถคือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ขณะยังเป็นข้าราชการธรรมดา รับราชการอยู่กับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงได้นำไปฝากให้ศึกษาอักษรสมัยในสำนักพระวันรัตน์ (ทองอยู่) วัดบางหัวใหญ่^{๒๘}

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๓๕๒) ไทยยังเตรียมพร้อมเพื่อรับมือกับพม่าเกือบตลอดรัชกาล เพราะในตอนต้นรัชกาล (พ.ศ. ๒๓๒๕) พม่าได้ทุ่มเทกำลังซึ่งมากกว่าไทยประมาณ ๒ เท่า เข้าโจมตีไทยถึง ๕ จุดด้วยกัน^{๒๙} เมื่อภาวะบ้านเมืองเป็นดังนี้ การศึกษาในวัดก็คงทำได้เท่าที่ควร แต่พอถึงรัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๕๒ – ๒๓๖๗) และรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๗ – ๒๓๙๔) จึงนับได้ว่าบ้านเมืองมีความสงบสุขพอสมควร ในรัชกาลที่ ๓ ปรากฏว่าพระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนา และโปรดปรานการสร้างวัดมาก ถึงกับมีเรื่องเล่ากันว่า “ใครสร้างวัดถวายมากจะได้เป็นคนโปรดปราน” ดังนั้น การที่มีการสร้างวัดและปฏิสังขรณ์วัดมากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงเป็นการสนับสนุนการศึกษาในวัดไปด้วย การศึกษาในสมัยนี้ยังคงมีศูนย์กลางอยู่ในวัดเหมือนสมัยอยุธยา ดังที่มงเซญัวร์ ปาลเลกัวซ์ (Jean - Baptiste Pallegoix)^{๓๐} เล่าไว้ว่า

“ภายหลังหรือบางครั้งก็ก่อนหน้านั้นงานโกนจุก บิดามารดาจะส่งบุตรของตนไปวัดเพื่อให้เรียนอ่านและเขียน พวกเด็กจะรับใช้พระสงฆ์ โดยการเป็นผีพายหรือศิษย์วัด พระสงฆ์ก็แบ่งอาหารที่ได้รับบิณฑบาตทานให้ แล้วก็สอนให้อ่านหนังสือไปวันละเล็กละน้อย”^{๓๑}

จะเห็นว่าลักษณะของการเล่าเรียนในวัดสมัยรัตนโกสินทร์ตามที่มงเซญัวร์ ปาลเลกัวซ์ เล่าไว้ เหมือนกับสมัยอยุธยาที่ลา ลูแบร์ เล่าไว้ก่อน ยังไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงเด่นชัด ชาวบ้านที่มั่งคั่งจะกิน คนที่สนใจในการศึกษา ตลอดจนข้าราชการต่างก็นิยมส่งบุตรหลานไปเล่าเรียนหนังสือในวัด ส่วนจะเป็นสำนักใดก็แล้วแต่สภาพความเป็นอยู่และความใกล้ชิดกับสำนักนั้นๆ เป็นเกณฑ์ สำหรับการศึกษาของพระบรมวงศานุวงศ์ โดยเฉพาะพระเจ้าลูกเธอ มีการศึกษาแตกต่าง

พระสังฆราชปาลเลอกัวซ์ (Jean - Baptiste Pallegoix)

ไปต่างหาก คือเรียนกันในพระบรมมหาราชวัง ดังที่สมเด็จพระปิยมหาราชทรงเล่าไว้ว่า

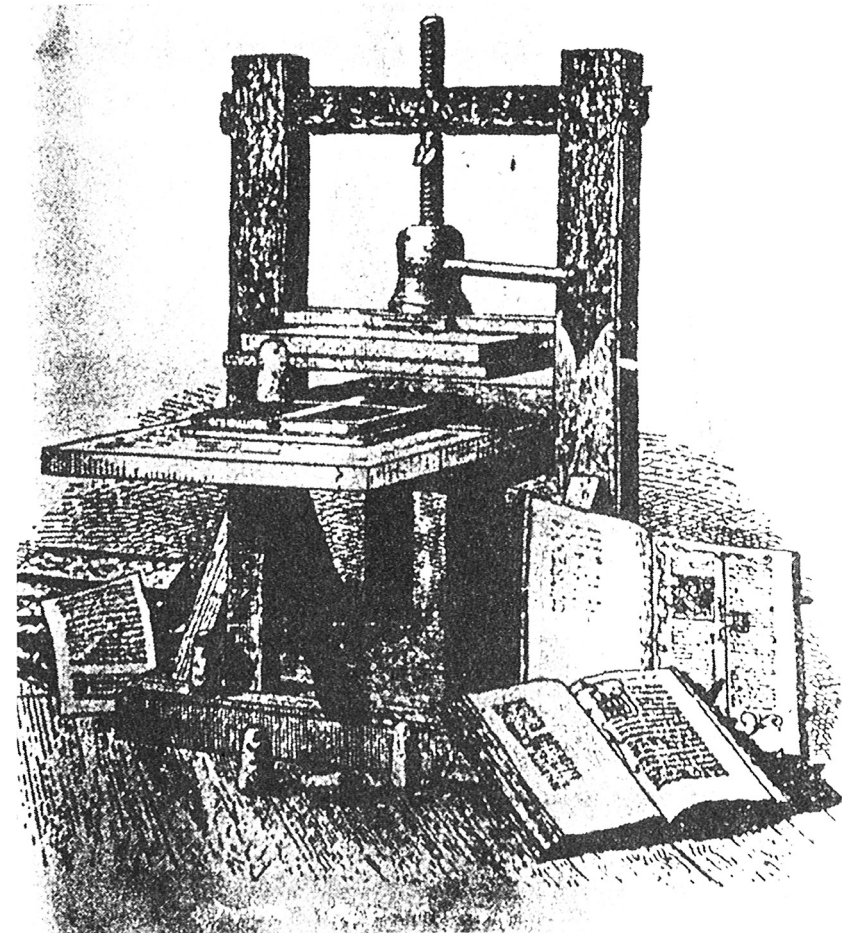
“การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอ ดูเหมือนจะมีระเบียบมาแต่รัชกาลที่ ๑ (บางทีจะตามอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา) ใช้มาจนในสมัยเมื่อฉันเริ่มศึกษา ถ้าเรียกตามคำที่ใช้ในการศึกษาทุกวันนี้ ชั้นปฐมศึกษาเรียนต่อครูผู้หญิงในพระราชวัง เหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง พอพระชันษาได้ ๓ ขวบ ก็ตั้งต้นเรียนหนังสือไทยไปจนพระชันษาราว ๗ ขวบ จึงเริ่มเรียนชั้นมัธยมศึกษาภาคต้น ถึงชั้นมัธยม การเล่าเรียนของพระองค์ชายกับพระองค์หญิงเริ่มแยกกัน พระองค์ชายเรียนต่อครูผู้ชาย พระองค์หญิงเรียนต่อครูผู้หญิง เพราะวิชาที่เรียนตอนนั้นผิดกัน พระองค์ชายเริ่มเรียนภาษามคร พระองค์หญิงก็เริ่มฝึกหัดการเรือน แต่คงเรียนภาษาไทยด้วย อ่านหนังสือเรื่องต่างๆ เหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง การฝึกหัดกิริยามรรยาทก็กวัดข้นตั้งแต่ชั้นนี้ เขตของการเรียนชั้นมัธยมภาคต้นไปจนถึงไลกันต์ (พระองค์ชายพระชันษา ๑๓ ปี พระองค์หญิงพระชันษา ๑๑ ปี) แต่นั่นเรียนวิชาชั้นมัธยมภาคปลาย คือพระองค์ชายทรงผนวชเป็นสามเณร เรียนพระธรรมกับฝึกหัดปฏิบัติพระธรรมวินัย Discipline และเริ่มเรียนศิลปวิทยาเฉพาะทางที่ชอบพระอภัยมณี ทรงผนวชอยู่พรรษา ๑ บ้าง กว้านั้นบ้าง จึงลาผนวช (ที่ทรงผนวชอยู่จนอุปสมบทเป็นพระภิกษุมีน้อย) เมื่อลาผนวชแล้วต้องออกมาอยู่นอกพระราชวัง แล้วเรียนวิชาเฉพาะอย่างแต่นั้นมา การเรียนเฉพาะวิชาในสมัยนั้นอาศัยไปฝึกอยู่ในสำนักผู้เชี่ยวชาญด้วยยังไม่มีโรงเรียน แต่วิชารัฐประศาสตร์และราชประเพณีนั้น เจ้านายได้เปรียบคนจำพวกอื่น เพราะมีตำแหน่งเข้าเฝ้าในท้องพระโรง... ได้เรียนด้วย ได้ฟังคดีที่เจ้าหน้าที่กราบบังคมทูล และที่พระเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการมาแต่ยังเยาว์วัย การศึกษาชั้นนี้ตลอดรวม ๖ ปี จนพระชันษาได้ ๒๑ ปี ถึงเขตอุดมศึกษา ทรงผนวชอีกครั้ง ๑ เป็นพระภิกษุ ศึกษาพระธรรมวินัยกับทั้งวิชาอาคมชั้นสูง ซักซ้อมให้เชี่ยวชาญเปรียบเหมือนอย่างข้ามมหาวิทยาลัย เมื่อลาผนวชก็เป็นสำเร็จการศึกษา สามารถรับราชการได้แต่นั้นไป ส่วนเจ้านายพระองค์หญิงนั้น ตั้งแต่ไลกันต์แล้วก็ทรงศึกษาวิชาความรู้ชั้นสูงขึ้นไปเป็นลำดับ นับแต่ศึกษาศีลธรรมและฝึกหัดวิชากรเรียนและเริ่มเรียน

วิชาเฉพาะประเภทอันชอบพระอัธยาศัยสืบเนื่องไปจนอำนาจการต่างๆ
ในหน้าที่ของขัตติยนารีได้โดยลำพังพระองค์”^{๓๒}

จากพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่าการศึกษาของพระเจ้าลูกเธอต้องใช้เวลาไม่ต่ำกว่า ๑๘ ปี กว่าจะสำเร็จการศึกษา ซึ่งพอๆ กับเวลาที่ต้องใช้จนกว่าจะสำเร็จชั้นมหาวิทยาลัยในปัจจุบัน แต่มีข้อสังเกตว่าวิทยาการที่เรียนมักจะเป็นวิทยาการตามแบบเก่า ความรู้ตามแบบใหม่ เช่น วิทยาศาสตร์ การคำนวณชั้นสูง และอื่นๆ ยังไม่มี จนในสมัยรัชกาลที่ ๓ จึงได้มีเจ้านายหลายพระองค์ได้ศึกษาหาความรู้ตามแบบตะวันตก เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังทรงพระผนวช พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลานั้นยังเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมหลวงมหิศวรินทรากรมเรศ และสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เมื่อครั้งยังเป็นหลวงสิทธิไชยเวรมหาดเล็ก เป็นต้น^{๓๓} หนึ่งจะเห็นว่าเจ้านายที่ลาผนวชแล้วยังต้องออกมาเรียนวิชาเฉพาะอย่างทีนอกวัง สถานที่เรียนวิชาเฉพาะพวกนี้ได้แก่สำนักต่างๆ ทั้งที่เป็นสำนักสงฆ์และของชาวบ้าน

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่จะเป็นเครื่องส่งเสริมการศึกษาให้แพร่หลายเกิดขึ้น คือ การมีแท่นพิมพ์เข้ามาในเมืองไทย เรื่องนี้ปรากฏในบันทึกประจำวันของหมอบรัดเลย์ เมื่อวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๗๙ ว่า

“วันนี้เรือใบอังกฤษชื่อ เอ็มมา มะติลิต มิสเตอร์จันเสน เป็นกัปตัน มาจากสิงคโปร์ถึงกรุงเทพฯ นำเครื่องพิมพ์มาให้พวกมิชชันนารีคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม.* ๒ เครื่อง...กับกระดาษพิมพ์ ๑๐๐ ริม พวกมิชชันนารี มีเครื่องพิมพ์อย่างเก่าซึ่งทำด้วยไม้และแท่นเป็นหินอยู่เครื่องหนึ่งแล้ว พร้อมด้วยตัวพิมพ์อักษรไทยบ้างเล็กน้อย หมอบรัดเลย์นำมาจากสิงคโปร์ และได้พิมพ์หนังสือไทยขึ้นด้วยเครื่องนี้เป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๗๙ ครั้นวันที่ ๒ กรกฎาคม พวกมิชชันนารีคณะแบปติสม์ ได้รับเครื่องพิมพ์จากประเทศอเมริกา...กับกระดาษและเครื่องใช้ในการพิมพ์หนังสือต่างๆ ครบที่จะตั้งเป็นโรงพิมพ์ขึ้นเป็นพิเศษได้ทีเดียว”^{๓๔}

แท่นพิมพ์แรกของหมอบรัดเลย์ ที่นำเข้ามาใช้ในเมืองไทยราว พ.ศ. ๒๓๗๙
(ภาพจาก หมอบรัดเลย์. ส. พลายน้อย, พิมพ์คำ. ๒๕๔๘)

* A.B.C.F.M. = American Board of Commissioners for Foreign Missions.

นาทหารหัวเมืองมีว่า

“สามเณรรู้ธรรม เสมอณา ๓๐๐ สามเณรที่มีรู้ธรรมเสมอณา ๒๐๐ ภิกษุรู้ธรรมเสมอณา ๖๐๐ ภิกษุที่มีรู้ธรรมเสมอณา ๔๐๐ พระครูรู้ธรรมเสมอณา ๒๔๐๐ พระครูมิได้รู้ธรรม ๑๐๐๐ พรหมณัฐศิลป์ สัตถ์เสมอณา ๔๐๐ พรหมทยมเสมอณา ๒๐๐ ตาปะขาวรู้ธรรมเสมอณา ๒๐๐ ตาปะขาวมิได้รู้ธรรมเสมอณา ๑๐๐”^{๓๙}

จะเห็นได้ว่า สามเณรและพระภิกษุที่รู้ธรรมมีศักดิ์นาสูงกว่าสามเณร และพระภิกษุที่ไม่รู้ธรรมเป็น ๑๐๐ และ ๒๐๐ พระครูที่รู้ธรรมยังมีศักดิ์นาสูงกว่าที่ไม่รู้ธรรมถึง ๑๔๐๐ ดังนั้นจึงน่าที่พระภิกษุสามเณร ฯลฯ จะชวนชววยไปศึกษาพระธรรม และถ้าเป็นเช่นนั้นเด็กๆ ศิษย์วัดจะได้รับผลพลอยได้ไปด้วย เพราะพระภิกษุสามเณร ฯลฯ ที่จะศึกษาพระธรรมได้ต้องรู้ภาษาหนังสือ เมื่อมีความรู้ก็ย่อมสอนเด็กศิษย์วัดหรือบุคคลอื่นได้

เด็กที่มีโอกาสได้เรียนหนังสือที่วัดคงจะเป็นบุตรข้าราชการ ขุนนางเป็นส่วนใหญ่ เด็กลูกชาวบ้านถ้าใครมีโอกาสได้เรียนก็นับว่าเป็นเด็กโชคดี สำหรับเด็กลูกชาวบ้านที่ยากจนที่ไปอาศัยวัดหรือพ่อแม่เด็กให้เป็นทานแก่วัด แม้จะอยู่กับวัดก็คงมีโอกาสได้เรียนน้อย คงต้องคอยรับใช้พระและบริวารเพื่อนฝูงมากกว่า ประกอบกับความจำเป็นที่จะต้องใช้เวลาหนังสือก็ไม่ค่อยมีหรือมีน้อยมากด้วย

สถานที่เรียนของเด็กในวัดตามปกติคือ หอฉัน หรือระเบียบงูฏี ครั้งหนึ่งๆ พระสอนลูกศิษย์ได้ ๔ - ๕ คน แต่บางครั้งสูงถึง ๑๕ คนก็มี การสอนหรือที่เรียกว่า “ต่อหนังสือ” โดยปกติจะเริ่มเมื่อพระฉันจังหันเช้าแล้ว (หลัง ๘.๐๐ น.) ไปหยุดพักเรียนครั้งแรกเมื่อจวนเพลเพื่อนักเรียนจะได้เตรียมจัดสถานที่และอาหารสำหรับพระฉันเพล (นักเรียนที่เป็นศิษย์วัดจะหยุดเรียนก่อน การปฏิบัติเช่นนี้ยังคงมีอยู่ในต่างจังหวัดโดยเฉพาะโรงเรียนในชนบท คือพอได้ยินเสียงกลองเพล นักเรียนที่เป็นศิษย์วัดจะขออนุญาตครูเพื่อไปรับปันโตในหมู่บ้านและนำไปถวายพระ) เมื่อพระฉันเพลเสร็จประมาณ ๑๑.๓๐ นาฬิกา หรือเที่ยง ท่านมักปล่อยให้ให้นักเรียนท่องบทเรียนไปตามลำพังและท่านจะจำวัด ในตอนที่พระจำวัดนี้เด็กมักจะเล่นมากกว่าเรียน ต่อเมื่อพระตื่นจากการจำวัด (เวลาตอนนี้ไม่แน่นอน นักแล้วแต่พระแต่ละรูป พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์) กำหนดว่าประมาณ ๑๓.๓๐ - ๑๔.๐๐ น. แต่พระยาอนุমানราชชนกำหนดเวลาเป็น ๑๖.๐๐ น.)

การเรียนในสมัยโบราณด้วยวิธี “ต่อหนังสือ” จากพระสงฆ์

จึงมีการทดสอบหรือดูแลการเรียนของแต่ละคน ตกค่ำจะมีการเรียนกันอีก แต่ที่พระเจ้าต่อให้คือศีล ๕ ศีล ๘ คำอาราธนาศีล อาราธนาธรรม และบทสวดมนต์ที่เรียกว่า ๗ ตำนาน

อุปกรณ์การเรียนในสมัยก่อนไม่มีอะไรมาก มีเพียงกระดานชนวนสำหรับเขียน ไม่บรรทัดและดินสอหินก็พอ อุปกรณ์ดังกล่าวสามารถทำขึ้นได้เองโดยไม่ต้องซื้อ หนังสือเรียนในชั้นต้นๆ ไม่มีอะไรจำเป็นมากนัก (ถึงจำเป็นก็หาได้ยาก เพราะสมัยก่อนเครื่องพิมพ์ยังไม่ดี) ต่อเมื่อเรียนสูงขึ้นจึงมีความจำเป็นมากขึ้น แต่หนังสือสมัยก่อนต้องคัดลอกกันด้วยมือ ถึงมีขายก็ต้องแพงมากเกินกว่าคนทั่วไปจะซื้อได้ หนังสือเรียนพอตกถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เท่าที่พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์) สืบค้นได้มีอยู่ ๕ เล่ม คือ

๑. ประถม ก กา^{๔๐}

๒. สุบินทกุมาร

๓. ประถมมลา^{๔๑}

๔. ประถมจินตามณี เล่ม ๑ (แต่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช)

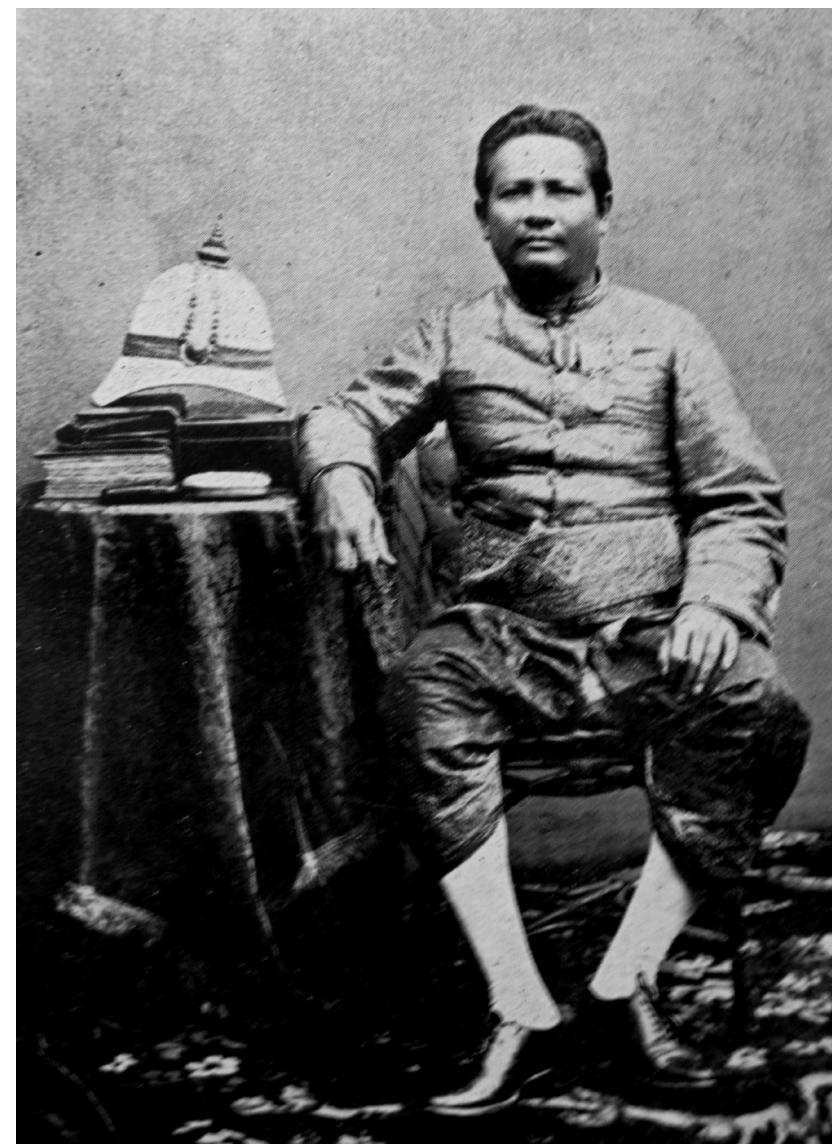
๕. ประถมจินตามณี เล่ม ๒ (แต่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว)^{๔๒}

จะเห็นว่าการเรียนหนังสือในวัดเรียนเกี่ยวกับการอ่านและเขียน หรือทางภาษามากกว่า ส่วนด้านวิทยาศาสตร์ ด้านกฎหมายหรือประวัติศาสตร์ยังไม่มีการเรียนการสอน ซึ่งก็เป็นไปได้ที่ลา ลูแบร์ ได้กล่าวมาแล้ว

การเรียนในวัดเท่าที่กล่าวมาเป็นเรื่องของเด็กชาย เด็กหญิงที่จะมีโอกาสเรียนรู้หนังสือนั้นหายาก ด้วยจะไปเรียนกับพระในวัดปนกับเด็กชายไม่ได้ ประกอบกับความกลัวของบิดามารดาเด็กหญิงในเรื่องต่างๆ เมื่อบุตรของตนรู้หนังสือแล้ว จึงทำให้เด็กหญิงไม่ได้เรียนหนังสือนอกจากเจ้านายชั้นสูง และบุตรขุนนางผู้ใหญ่ ส่วนมากเมื่อโตขึ้นหน่อยก็ช่วยบิดามารดาทำงานบ้าน ซึ่งเป็นการเรียนรู้อาชีพการเรือนไปในตัวเพื่อเตรียมตัวเป็นแม่บ้านที่ดีต่อไป

ปัญหาที่น่าสนใจเกี่ยวกับการศึกษาในวัด คือ การศึกษาแบบนี้ได้รับความสำเร็จแค่ไหน เกี่ยวกับเรื่องนี้ มงเซญูร์ ปาลเลกัวซ์ กล่าวไว้ว่า

“ปรากฏว่า จากจำนวนเด็ก ๑๐๐ คน ที่อยู่วัดมาตั้ง ๘ ถึง ๑๐ ปี จะมีอยู่ราวสัก ๒๐ คน เท่านั้น ที่อ่านหนังสือออก และสัก ๑๐ คน เท่านั้นที่เขียนหนังสือได้ด้วย เมื่อพ้นจากวัดไป”^{๔๓}

พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔

พระยาอนุমানราชชนกกล่าวไว้ใน ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน ตอนหนึ่งว่า

“เด็กชายลูกชาวบ้าน ซึ่งมีโอกาสได้เล่าเรียนหนังสือที่วัด โดยมาก
รู้หนังสือเพียงอ่านออกเขียนได้อย่างงูๆ ปลาๆ เท่านั้น ใช้การอะไรใน
เรื่องหนังสือไม่มีใครได้”^{๔๔}

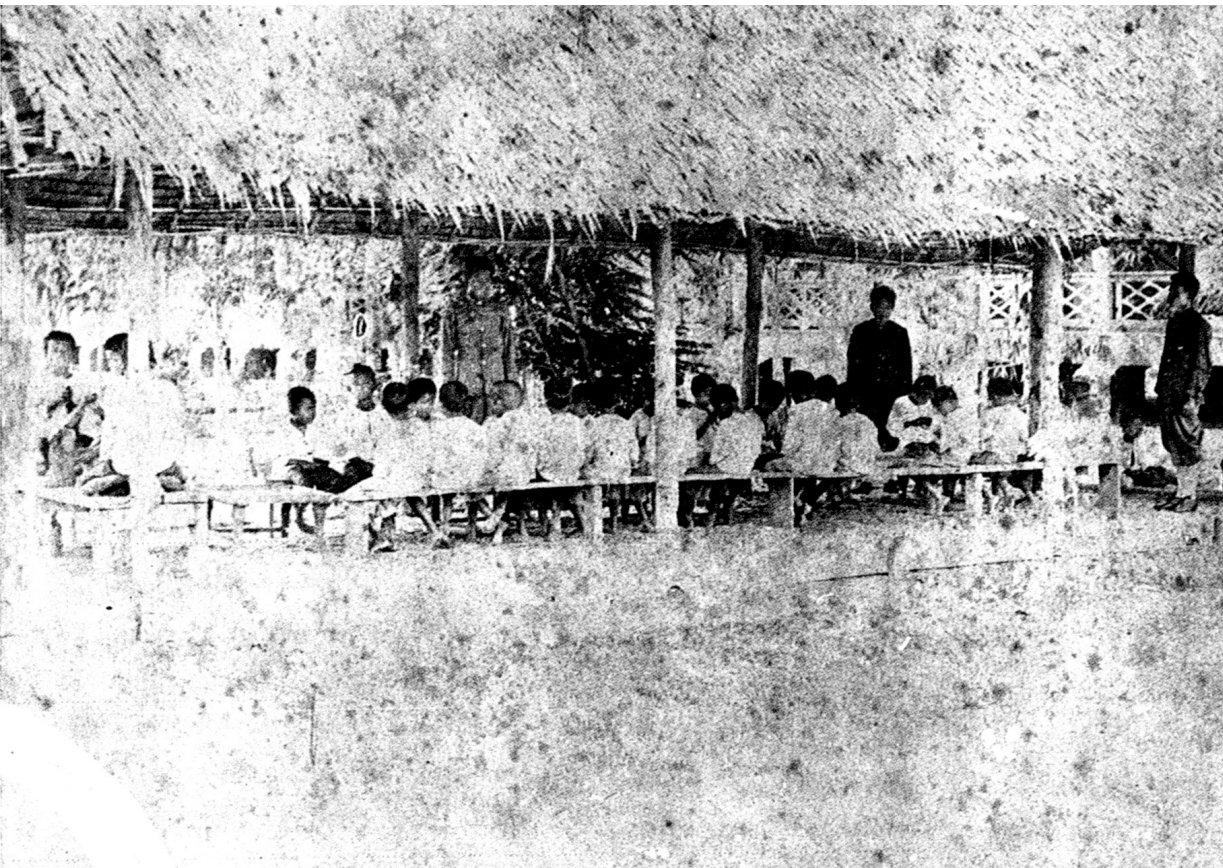
ดังนั้น ในแง่ของคุณภาพทางหนังสือ การศึกษาในวัดได้รับความสำเร็จ
น้อยมาก แต่เรื่องนี้เป็นเรื่องที่ไม่น่าแปลกนัก ถ้าจะคำนึงถึงข้อเท็จจริงบางประการ
เช่น ความจำเป็นในชีวิตที่จะใช้วิชาหนังสือที่ได้เล่าเรียนมา เวลาที่ใช้ในการเรียน
หนังสือที่จะให้อ่าน ความรู้และความตั้งใจของพระที่สอน และความตั้งใจของ
เด็กที่เรียน เป็นต้น

จากข้อเท็จจริงดังกล่าว สังคมสมัยนั้นไม่มีความจำเป็นต้องใช้วิชาหนังสือ
มากนัก พระภิกษุที่สอนจะมีความรู้ไม่น้อยมากกว่าที่รู้มาก พระผู้สอนอาจตั้งใจสอน
แต่ก็คงไม่ทุ่มเทเวลาให้เหมือนที่ครูสอนนักเรียนในปัจจุบัน เด็กย่อมสนใจเล่น
มากกว่าเรียน ฯลฯ เพราะฉะนั้นนักเรียนหรือศิษย์วัดจึงมีความรู้อ่านออกเขียนได้
น้อย และเมื่อเด็กเหล่านี้โตขึ้นจึงรู้หนังสือได้แต่น้อย ดังที่ปรากฏในประกาศของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งจะทรงออกหนังสือราชกิจจานุ
เบกษา ใน พ.ศ. ๒๔๐๑ ว่า

“ผู้ที่อ่านต้นหมายท้องตรานั้นน้อยตัว ถึงจะอ่านได้ก็ไม่เข้าใจ
เพราะราษฎรเมืองไทยผู้รู้หนังสือนั้นน้อยกว่าที่ไม่รู้ คนไพร่* ใน
ประเทศบ้านนอก หนังสือก็อ่านไม่ออก”^{๔๕}

การที่ราษฎรทั่วไปอ่านเขียนหนังสือได้น้อย จึงทำให้ขาดคนชั้นกลางมาก
เพราะมีการเคลื่อนไหวทางสังคมน้อย ผลก็คือทำให้ประเทศเจริญได้ช้า

*ไพร่ คือราษฎรสามัญในสมัยก่อน ไพร่มีการเปลี่ยนฐานะให้เป็นราษฎรสามัญ
ดังปัจจุบันในรัชกาลที่ ๕ ดู ขจร สุพานิช ฐานันดรไพร่ และวุฒิชัย มูลศิลป์. จากไพร่ทำ
สู่สามัญชน ศรีชัยมาจารย์. วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ. (๒๕๔๕). หน้า ๑๓๕-๑๖๖.

การศึกษาของไทยในวัดก่อนการปฏิรูปเป็นการเรียนการสอนที่ได้รับความสำเร็จน้อยมาก

เชิงอรรถ

^๑ ปรากฏในสุภาสิตพระร่วง แต่สุภาสิตบทนี้ยังเป็นที่ถกเถียงกันในหมู่ผู้รู้ว่า พระร่วงหรือบุคคลอื่นใดแต่งกันแน่ และถ้าเป็นพระร่วง พระร่วงในที่นี้จะหมายถึงกษัตริย์องค์ใดแห่งอาณาจักรสุโขทัย ดังนั้นผู้เขียนจึงขอเรียกอย่างเป็นกลางๆ ว่า สุภาสิตไทยโบราณ

^๒ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. “ประวัติของราชอาณาจักรสุโขทัย” พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. (๒๕๔๒). หน้า ๔๒.

^๓ Coeds, G. *The Indianized States of Southeast Asia*. Translated by Susan B. Cowing. (1968). p.196.

^๔ ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์. “บันทึกการประชุมครั้งที่ ๔/๒๕๐๙” แฉ่งงานประวัติ-ศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี. ๑ (มกราคม ๒๕๑๐): ๓๕-๓๘, จารึกสมัยสุโขทัย หลัก ๑ ด้านที่ ๔ บรรทัดที่ ๘-๑๑. หน้า ๑๙. (ความในวงเล็บเติมโดยผู้เขียน).

^๕ ดู เซเดส, ยอร์ช. *ตำนานอักษรไทย*. และ ขจร สุขพานิช. “วิชาประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์ไทย” *สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับพิเศษ* ๑ ธันวาคม ๒๕๐๗. หน้า ๔๐.

^๖ จารึกสมัยสุโขทัย หลัก ๑ ด้านที่ ๔ บรรทัดที่ ๑๑-๑๖. หน้า ๑๙ - ๒๐.

^๗ ด. ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๘-๑๓.

^๘ ศึกษาธิการ, กระหวง. *ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๕๓๕-๒๕๐๗*. หน้า ๒.

^๙ ลา ลูแบร์. *จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม ๑*. ลันต์ ท. โกมลบุตร แปล. หน้า ๒๖๑-๒๖๒.

^{๑๐} วัยอาจ, เดวิด เค. “คณะสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะในสังคมไทยโบราณ” *ศิลปการ*.

๑๐ (๑) พฤษภาคม ๒๕๐๙ : ๔๑.

^{๑๑} ด. หน้า ๔๑ - ๔๒.

^{๑๒} ดู ศิลปการ, กรม. (รวบรวม). *เปรียญรัชกาลที่ ๕*. และ วัยอาจ. ล.ด.

^{๑๓} แปลเป็นภาษาไทยในชุด *ประชุมพงศาวดาร ภาค ๒๗*.

^{๑๔} *ประชุมพงศาวดาร ภาค ๒๗*. ในชุดประชุมพงศาวดารของคุรุสภา เล่ม ๑๖ หน้า ๒๗.

^{๑๕} Hutchinson, E.W. “The French Foreign Mission in Siam During the XVIIth Century” *Journal of the Siam Society*, Vol. VII: 31 - 33. Hutchinson, E.W. 1688 Revolution in Siam. pp. XVI-XVII. Adrien Launay. *Histoire de la Mission de Siam 1622 - 1811*. (1920). pp. 45 - 46, 67 - 68, 118 - 119. ขจร สุขพานิช. “เอกสารในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์” *สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับพิเศษ*. ๓ มิถุนายน ๒๕๐๙. หน้า ๑๑๓ และ เสท็อน สุภโสภณ. *ประวัติการโรงเรียนราษฎรและทำเนียบโรงเรียนราษฎร*. หน้า ๒๒ - ๒๕.

^{๑๖} ประชุมพงศาวดาร ภาค ๓๙. (๒๕๐๒). หน้า ๔๑, ๔๖.

^{๑๗} ประชุมพงศาวดาร ภาค ๓๒. ในชุดประชุมพงศาวดารของกรุงสุภา เล่ม ๑๙. หน้า ๕๕.

^{๑๘} ประชุมพงศาวดาร ภาค ๓๔ เล่ม ๒๐. หน้า ๑๔๑.

^{๑๙} ประชุมพงศาวดาร ภาค ๒๗ เล่ม ๑๖. หน้า ๑๗๘. และดู เสือท่อน สุภโสมณ. ล.ด. หน้า ๒๖ – ๒๗. สำหรับการติดต่อทางการทูตระหว่างไทยกับฝรั่งเศสสมัยอยุธยา ดู สมัย อนุমানราชชน. การทูตของไทยสมัยอยุธยา และ พลับพลึง มูลศิลป์. ความสัมพันธ์ไทย – ฝรั่งเศสสมัยอยุธยา.

^{๒๐} ประชุมพงศาวดาร ภาค ๒๗ เล่ม ๑๖. หน้า ๒๔๔ – ๒๔๖.

^{๒๑} นี่เป็นความเชื่อแต่เดิมมาโดยการสันนิษฐานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ แต่ภายหลัง นายขจร สุขพานิช ได้ไปพบจินตามณีฉบับหนึ่ง ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า จินตามณี ฉบับพระเจ้าบรมโกศ ที่ Royal Asiatic Society ณ กรุงลอนดอน และได้นำมาจนมีการพิมพ์จำหน่ายแล้ว จินตามณีฉบับที่พบใหม่นี้ได้ระบุปีที่แต่งไว้อย่างชัดเจน คือ จุลศักราช ๑๐๙๔ (พ.ศ. ๒๒๗๕) ตรงกับสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ นายขจร สุขพานิช ได้ให้ความเห็นกับผู้เขียนว่า จินตามณีฉบับที่แต่งก่อนฉบับนี้ ที่ปรากฏหลักฐานนั้นคงยังไม่พบ

^{๒๒} ศิลปากร, กรม. (รวบรวม). จินตามณี เล่ม ๑ - ๒ และ บันทึกเรื่องหนังสือ จินตามณี. หน้าคำนำ.

^{๒๓} ด. หน้า ๑ – ๘๒.

^{๒๔} ด. หน้า ๑๒๕ – ๑๔๔ และถ้านับจินตามณีฉบับพระเจ้าบรมโกศด้วยจะเป็น ๕ ประเภท.

^{๒๕} ด. หน้า ๑๔๔ – ๑๔๕.

^{๒๖} พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. (๒๕๑๑) หน้า ๖๐๓.

^{๒๗} ประชุมพงศาวดาร ภาค ๓๙. (๒๕๐๒) หน้า ๔๖.

^{๒๘} ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒. เล่ม ๑ (๒๕๐๕) หน้า ๕.

^{๒๙} ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. ไทยรบพม่า. สงครามครั้งที่ ๑ สมัยรัตนโกสินทร์.

^{๓๐} มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์ เข้ามาเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒ (ค.ศ. ๑๘๓๐) และถึงแก่มรณภาพในเมืองไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ (รัชกาลที่ ๔) หนังสือของท่านคือ เล่าเรื่องกรุงสยาม (Description du royaume Thai ou Siam) เขียนขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๙๗ ขณะกลับไปฝรั่งเศสเพื่อพักผ่อนและเยี่ยมญาติ หลังจากอยู่ในเมืองไทยแล้วถึง ๒๔ ปี

^{๓๑} ปาลเลกัวซ์, มงเซญอร์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. สันต์ ท. โกมลบุตร แปล หน้า ๒๐๖.

^{๓๒} ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. ความทรงจำ. (๒๕๐๖) หน้า ๓ – ๖.

^{๓๓} ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ” ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด (บางเรื่อง). (๒๕๐๑) หน้า ๓ – ๖.

^{๓๔} ประชุมพงศาวดาร ภาค ๓๑ เล่ม ๑๘ หน้า ๑๑๗ – ๑๐๘ และดู ขจร สุขพานิช “กำเนิดแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทย” ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย. หน้า ๑ – ๑๕.

^{๓๕} ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔. เล่ม ๑ (๒๕๑๑) ประกาศที่ ๑๑๖

^{๓๖} บทบาททางด้านอื่นๆ ของวัด ดู แสง จันทร์งาม “พุทธศาสนากับสังคมไทยปัจจุบัน” สังคมศาสตร์ปริทัศน์. ๖ (๓) : ๖ – ๑๖ ธันวาคม ๒๕๑๑ – กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒

^{๓๗} รายละเอียดของการเรียนการสอนในวัด ศึกษาจากหนังสือสำคัญ ๒ เรื่องคือ โบราณศึกษา ของพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลละักษณ์) และเรื่อง ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน ของพระยาอนุমানราชชน (เสฐียรโกเศศ : นามแฝง).

^{๓๘} อนุमानราชชน, พระยา ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน. (เสฐียรโกเศศ : นามแฝง) หน้า ๑๔๘

^{๓๙} กฎหมายตราสามดวง. ในชุดของกรุงสุภา เล่ม ๑ หน้า ๓๑๕ มาตรา ๒๗.

^{๔๐} สันนิษฐานว่าแต่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดูคำอธิบายของกรมศิลปากร ใน ประถม ก. กา ประถม ก. กา หัดอ่าน ปฐมมลา อักษรนิติ หน้า ๑.

^{๔๑} ดูเชิงอรรถ ๓๙

^{๔๒} ปริยัติธรรมธาดา, พระยา. โบราณศึกษา. หน้า ๓๑.

^{๔๓} ปาลเลกัวซ์, มงเซญอร์ ล.ด. หน้า ๒๐๖.

^{๔๔} อนุमानราชชน, พระยา ล.ด. หน้า ๑๔๘.

^{๔๕} ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๑ (๒๕๑๑) หน้า ๒๒๐.